The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Αυτόγραφο (1816) του «Μεγάλου Θεωρητικού»
του Χρυσάνθου

Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής

doi: [10.12681/er.9406](https://doi.org/10.12681/er.9406)

Copyright © 2016, Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Χατζηγιακουμής Μ. Κ. (2016). Αυτόγραφο (1816) του «Μεγάλου Θεωρητικού» του Χρυσάνθου. *The Gleaner*, 11, 311–322. <https://doi.org/10.12681/er.9406>

ΑΥΤΟΓΡΑΦΟ (1816) ΤΟΥ «ΜΕΓΑΛΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ» ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ

Τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἡ λεγόμενη περίοδος τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ (1770 - 1820), δὲν εἶναι μόνο ἐποχὴ νέων ἰδεολογικῶν ἀναζητήσεων καὶ ἀνακατατάξεων. Ἡ ἀνήσυχη καὶ ἀναγεννητικὴ διάθεση τοῦ καθόλου ἑλληνισμοῦ ἐκδηλώνεται πολὺ πρὶν πέρα ἀπὸ τὴ λογιόσυνη καὶ τὴ διανόηση. Στὴν πραγματικότητα, φαίνεται πῶς καλύπτει ὅλους γενικὰ τοὺς τομεῖς τῆς πολιτιστικῆς καὶ τῆς ἄλλης δραστηριότητος. Ἔτσι, δὲν εἶναι περίεργο ὅτι καὶ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ θεωρία καὶ πράξις ἡ περίοδος αὕτη παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον. Στὴν οὐσίαν, πρέπει νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ δεύτερη μεγάλη περίοδος τῆς ἀκμῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας (ἡ πρώτη τοποθετεῖται σὲ μὴν ἄλλη πεντηκονταετία, περίπου στὰ χρόνια 1650 - 1720). Εἶναι ἡ ἐποχὴ ὅπου ζοῦν σπουδαῖοι συνθέτες, δάσκαλοι, πρωτοψάλτες καὶ λαμπαδάριοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας: ὁ Πέτρος λαμπαδάριος, ὁ Δανιήλ, ὁ Πέτρος ὁ Βυζάντιος, ὁ Ἰάκωβος πρωτοψάλτης, ὁ Γεώργιος ὁ Κρῆς καὶ οἱ τρεῖς γνωστοί, ὁ Γρηγόριος λαμπαδάριος, ὁ Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ καὶ ὁ ἀρχιμνδρίτης (καὶ κατόπιν μητροπολίτης Δυρραχίου) Χρῦσανθος «ὁ ἐκ Μαδύτων». Ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς περιόδου εἶναι οἱ πολυάριθμοι διαδοχικὲς «ἐξηγήσεις» τῶν παλαιῶν μελῶν καὶ ἡ ταυτόχρονη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ ἀπλοποίηση τοῦ παραδοσιακοῦ γραφικοῦ συστήματος. Ἡ ὀριστικὴ λύση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ προβλήματος δόθηκε τὸ 1814 μὲ τὴ γνωστὴ μεταρρύθμιση τῶν τριῶν, Γρηγορίου, Χουρμούζιου καὶ Χρυσάνθου, οἱ ὅποιοι καθιέρωσαν τὸ νέο σύστημα γραφῆς καὶ διδασκαλίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, καὶ τὸ ὁποῖο ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει μέχρι σήμερα.

Ἡ μεταρρύθμιση αὕτη τῶν τριῶν ἀποτελεῖ πράγματι τομὴ στὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς πράξης. Μὲ τὴν ὑποστήριξη καὶ τὴ συναινέση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας μπόρεσε γρήγορα νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ. Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ ἓνα σύστημα εὐμέθοδο

καὶ εὐληπτο, ποὺ ἀπλοποιούσε, σὲ σχέση μετὰ τὴν προηγούμενη πραγματικότητα, τὴν ἐκμάθηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀπομακρύνεται πολὺ ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς παράδοσης. Ταυτόχρονα, ἡ ἔδρυση (1815) ἐπίσημης μουσικῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία ἀναλάμβανε τὴν διδασκαλία τοῦ νέου συστήματος, διευκόλυνε ἀποφασιστικὰ τὴ γρήγορη διάδοσή του. Ἐντούτοις, ἀπὸ τοὺς τρεῖς, ὁ κατεξοχὴν θεωρητικός, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται καὶ ἡ ὅλη ἐπινόηση τοῦ νέου συστήματος, ὑπῆρξε ὁ Χρυσάνθος. Οἱ δύο ἄλλοι ἀνέλαβαν κυρίως τὴν πρακτικὴ διδασκαλία, ἐνῶ ὁ Χουρμούζιος πραγματοποιεῖ ταυτόχρονα, λίγο ἀργότερα, καὶ τὴ μεταγραφὴ ὅλων σχεδὸν τῶν παλαιῶν μελῶν ποὺ εἶχαν διασωθεῖ ὡς τὴν ἐποχὴ του ¹.

Ἡ ὅλη μεταρρύθμιση στηρίχθηκε οὐσιαστικά, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, στὴ θεωρητικὴ συγκρότηση τοῦ Χρυσάνθου, τοῦ ὁποίου τὰ κύρια θεωρητικὰ συγγράμματα ὑπῆρξαν δύο : ἡ «Εἰσαγωγὴ», ἡ ὁποία ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1821 ², καὶ τὸ «Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς», τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε στὴν Τεργέστη τὸ 1832 ἀπὸ τὸ μαθητὴ τοῦ Χρυσάνθου Παναγιώτῃ Γ. Πελοπίδῃ ³. Ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα, ἡ «Εἰσαγωγὴ»

1. Βλ. Μανόλη Κ. Χατζηγιαννουμῆ, *Μουσικὰ χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, Ἀθ. 1975, σ. 389-90, ὅπου καταγράφονται ὅλα τὰ σωζόμενα σήμερα αὐτόγραφα τοῦ Χουρμούζιου μετὰ τὴν μεταγραφὴς τῶν παλαιῶν μελῶν.

2. Ὁ πλήρης τίτλος : *Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδάζόντων αὐτὴν κατὰ τὴν νέαν μέθοδον παρὰ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων διδασκάλου τοῦ θεωρητικοῦ τῆς μουσικῆς*. Ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ριγνίου. Εὐρίσκεται δὲ κατὰ τὸν Γαλατὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρὰ τῷ Α. Κάστρου τυπογράφῳ. 1821. Διαστάσεις 23 × 17. Σελίδες 8 + 56. Δεύτερη ἔκδοσις : *Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς [...]* διδασκάλου τοῦ θεωρητικοῦ τῆς μουσικῆς. Δευτέρα ἔκδοσις. Στερεότυπος ἀνατύπωσις τῆς Α' Παρισινῆς ἐκδόσεως

τοῦ 1821 μετὰ προλόγου τοῦ ἐπιμεληθέντος τὴν ἔκδοσιν κ. Κωνστ. Δ. Παπαδημητρίου, καθηγητοῦ τῆς Ριζαρείου Σχολῆς καὶ τοῦ Ὁδείου Ἀθηνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1940. [Ὡδεῖον Ἀθηνῶν. Σχολὴ Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς]. Διαστάσεις 21 × 14 Σελίδες ις' + 8' + 56. Ἐπίσης πρόσφατη φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόσις : ἐκδόσεις «Κουλτούρα», ἀρ. 1, Ἀθ. 1977. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Χρυσάνθου βλ. καὶ τὴ μελέτη Κ. Δ. Παπαδημητρίου, *Σημείωμα περὶ τοῦ μικροῦ Θεωρητικοῦ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων*, «Ἐναίσιμα ἐπὶ τῇ τριακοστῇ πέμπτῃ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου», Ἀθ. 1931, σ. 233 - 44, ὅπου καὶ ἄλλα γενικότερα γιὰ τὸν Χρυσάνθο.

3. Ὁ πλήρης τίτλος : *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, συνταχθὲν μὲν παρὰ Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Διοραχίου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ἐκδοθὲν δὲ*

είχε τη μεγαλύτερη διάδοση. Τὸ ἀποδεικνύει ἄλλωστε καὶ ἡ σωζόμενη πλούσια χειρόγραφη παράδοση. Στὴν οὐσία, πρόκειται γιὰ μιὰ εὐσηνοπτη ἐκθεση τῶν βασικῶν κανόνων τοῦ νέου συστήματος, ἡ ὁποία ἐκάλυπτε ἄριστα τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς τρέχουσας διδασκαλίας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, ἐξηγεῖται εὐκόλα ἡ σπουδὴ νὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελεῖ τὸ τρίτο κατὰ σειρὰν ἐντυπο στὴν ἱστορίᾳ τῆς μουσικῆς τυπογραφίας ⁴. Ἀπεναντίας, τὸ «Μέγα Θεωρητικόν», βιβλίον περισσότερο ἐπιστημονικὸ καὶ ἐξειδικευμένο, καὶ τὸ ὁποῖο ἐκάλυπτε ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὶς ἀνάγκες ἐνὸς μικρότερου κύκλου ἀναγνωστῶν, δὲν εἶναι περίεργο ὅτι δημοσιεύθηκε πολὺ ἀργότερα, ἀφοῦ εἶχε ἤδη προηγηθεῖ σειρὰ ὁλόκληρη μουσικῶν ἐντύπων. Σ' αὐτὴν ἀσφαλῶς τὴν ἰδιοτυπία ὀφείλεται καὶ ἡ παρατηρούμενη ἑλλειψὴ ἀντύπων στὴ χειρόγραφη παράδοση. Πάντως καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο ἔργο πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν ἐπανεκδόθηκαν ἀπὸ τότε (ἂν ἐξαιρέσει φυσικὰ κανεῖς τὴν ἐντελῶς πρόσφατη φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση ποῦ ἤδη ἀναφέρθηκε). Προφανῶς γιὰτὶ παραγκωνίστηκαν ἀπὸ σωρεῖα ἄλλων θεωρητικῶν ἐγχειριδίων, τὰ ὁποῖα ὥστόσο, σχεδὸν ὅλα, στηρίζονται στὰ δύο αὐτὰ συγγράμματα τοῦ Χρυσάνθου ⁵.

ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου *Πελοποννησίον διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν*. Ἐν Τεργέστη, ἐκ τῆς τυπογραφίας Μιχαὴλ Βάις (Michele Weis), 1832. Διαστάσεις 24 × 17. Σελίδες ιδ' + 222 + LXVI. Πρόσφατη φωτομηχανικὴ ἐπανάδοση ἐπίσης ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Κουλοῦρα», ἀρ. 8, Ἀθήνα 1977. Δὲν ὑπάρχει πρὸς τὸ παρὸν ἄλλη ἐκδοση. Κάποτε εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναδημοσιεύεται σὲ συνέχειες στὴ «Φόρμιγγα», ὅπου καὶ δόθηκαν μερικὰ τμήματα: Α' (1901) ἀρ. 1 σ. 4α - 4γ, ἀρ. 3 σ. 41 - 4γ, ἀρ. 4 σ. 4α - 4γ, Α' (1902) ἀρ. 8 σ. 41 - 4γ, ἀρ. 10 σ. 4α - 4γ, ἀρ. 11 σ. 4α - 4γ· περ. 116 (1910 - 11) ἀρ. 9 - 10 σ. 2β - 3β, ἀρ. 11 - 12 σ. 2γ - 5γ καὶ ἀρ. 13 - 14 σ. 6α - 7α.

4. Τὸ πρῶτο, τὸ *Ἀναστασιματάριον* τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου (Βουκουρέστι 1820)· τὸ δεῦτερο, τὸ *Δοξα-*

στάριον τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου (Βουκουρέστι 1820). Ἐπίσης, στὸ Παρίσι τὸ 1821 δημοσιεύεται καὶ ὁ Α' τόμος (τὰ *Δοξαστάριον* τοῦ ἐνιαυτοῦ) ἀπὸ τὸ *Δοξαστάριον* τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου κατὰ μεταγραφὴ Γρηγορίου λαμπαδαρίου.

5. Καταρχὴν πρέπει νὰ μνημονευθεῖ τὸ ὑπ' ἀρ. 1916 χφ τῆς Ἐθν. Βιβλ., αὐτόγραφο τοῦ Χουρμουζίου, τοῦ ἔτους 1829, ὑπὸ τὴ γενικὴ ἐνδειξή: *Εἰσαγωγή εἰς τὸ Θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κατὰ τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον, συνταχθεῖσα παρὰ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτου, μεταφρασθεῖσα δὲ εἰς τὸ ἀπλούστερον καὶ ἐπιδιορθωθεῖσα εἰς πολλὰ ἐλλείποντα παρὰ Χουρμουζίου Χαροφυλάκου τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐνὸς τῶν ἐφευρετῶν τῆς ρηθείσης νέας μεθόδου*. Στὴ συνέχεια πρέπει νὰ μνημονευθεῖ ἡ *Κρητὶς* τοῦ Θεοδώρου

Τὸ «Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς» ἀποτελεῖται στὴν πραγματικότητά ἀπὸ δύο μέρη : τὸ πρῶτο, τὸ καθαρὰ θεωρητικόν, καὶ ἓνα δεύτερο, ἱστορικόν, ποὺ εἶναι οὐσιαστικὰ μιὰ εὐσύννοπη ἀλφαριθμητικὴ προσωπογραφία τῶν κυριοτέρων συνθετῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Ἀναλυτικότερα τὰ περιεχόμενά του ἔχουν ὡς ἑξῆς :

(Σελ. ε' - ια'). *Πρόλογος* [τοῦ ἐκδότη Παναγιώτη Γ. Πελοπίδη.]

(Σελ. ιβ' - ιγ'). *Πίναξ τῶν κεφαλαίων τοῦ Α' βιβλίου* [στὴν πραγματικότητά ἀναλυτικὴ καταγραφή ὅλων τῶν περιεχομένων.]

(Σελ. 1 - 222) *Μέρος Πρῶτον : Μουσικῆς Θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς βιβλία* [Α' - Ε'].

(Σελ. I - LV) *Μέρος Δεύτερον : Ἀφήγησις περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς μουσικῆς.*

(Σελ. LV - LVII) *Ὡς προσιτέον τῇ μουσικῇ* [ὑποδείξεις σὲ διδάσκοντες καὶ διδασκόμενους].

(Σελ. LVIII) *Διόρθωσις παροραμάτων τινῶν τυπογραφικῶν.*

(Σελ. LIX - LXIV) *Κατάλογος συνδρομητῶν.*

Βασικὸ ζήτημα, ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἔκδοση, εἶναι ἡ σχέση τοῦ συγγραφέα μὲ αὐτήν. Ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης βεβαιώνει στὸν πρόλογο (σελ. ι') : «Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἔλαβα πρὸ ἐτῶν δώδεκα μαθητεύων εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὸν ρηθέντα ἐλλόγιμον συγγραφέα του καὶ σεβάσμιόν μου καθηγητήν». Ὡστόσο, πέρα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀναφορά, καμιά ἄλλη μαρτυρία δὲν ὑπάρχει ποὺ νὰ σχετίζει τὸν ἴδιο τὸν Χρυσάνθο μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου. Δὲν πρέπει ἐπομένως νὰ ἀποκλειστοῦν ὁρισμένες τυπογραφικὲς παρεμβάσεις τοῦ ἐκδότη. Τὸ πιθανότερον εἶναι ὁ γενικὸς τίτλος τοῦ ἔργου καὶ ἡ ὅλη διάταξη τῆς ὕλης νὰ ὀφείλονται στὴν

Φωκαέως (Κπολη 1842), ἡ ὁποία στηρίζεται κυρίως στὴν *Εἰσαγωγή* τοῦ Χρυσάνθου (πβ. καὶ Κ.Δ. Παπαδημητρίου, *Σημείωμα*, ὅ.π., σ. 233-34 καὶ τὸν Πρόλογο τοῦ ἴδιου στή 2η ἔκδοση τῆς «Εἰσαγωγῆς», Ἀθ. 1940, ὅ.π., σ. ε' - ς') μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐπανεκδόσεις της : ΚΠπολη 1211851 (ἐκδότης Μαργαρίτης ΠΠ.Χ. Δροβιανίτης). Κπολη 1311864 (ἐκδότης Ἀλέξανδρος Φωκαεὺς καὶ Μηναῖος Δομένικος). Ἀθῆναι 41872 (ἐκδότης Μηναῖος Δομένικος). Θεσ/κη 1511879 (ἐκδότης Ἀλέξανδρος Φωκαεὺς, ὡς

Α' τόμος τοῦ Μουσικοῦ Ἐγκολπίου). κλπ. Ἀκόμη τοῦ Παν. Ἀγαθοκλή, *Θεωρητικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1855, καὶ ἄλλα πολλά. Ὁ ἐνδιαφερόμενος πάντως νὰ δεῖ γενικὰ τὸ ἱστορικὸν τῆς ἐπιβολῆς τοῦ νέου συστήματος καὶ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε ἡ θεωρητικὴ του διατύπωση μπορεῖ νὰ καταφύγει στὸ Μ.Μ. Morgan, *The «Three Teachers» and their Place in the History of Greek Church Music*, «Studies in Eastern Chant» II (1971) 86 - 99.

ἐπινόηση τοῦ Παναγιώτη Γ. Πελοπίδου. Καὶ πρέπει ἀκόμη νὰ προστεθεῖ ὅτι στὸν κατάλογο τῶν Συνδρομητῶν μνημονεύεται, γιὰ 3 σῶματα, καὶ ὁ «πανιερώτατος ἄγιος Δυρραχίου Κύριος Χρύσανθος». Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ ἴσως μιὰ ἔμμεση ἔνδειξη τοῦ πόσο ξένος ὑπῆρξε ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη αὐτὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου του.

Ὡστόσο, δὲν εἶναι ἀμάρτυρη ἀπὸ ἄλλοῦ μόνο ἡ σχέση τοῦ Χρυσάνθου μὲ τὴν παρούσα ἔκδοση. Τὸ ἴδιο ἀμάρτυρη παραμένει, μέχρι στιγμῆς, καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἔργου πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Τεργέστης. Καὶ ἐνῶ π.χ. ἔχουν ἐπισημανθεῖ ὁρισμένα ἄλλα αὐτόγραφα τοῦ Χρυσάνθου⁶, ἐντούτοις γιὰ τὴν «Εἰσαγωγὴν» ἢ τὸ «Θεωρητικὸν» δὲν ὑπῆρξε μέχρι σήμερα καμιά τέτοια δυνατότητα. Πρέπει ὅμως νὰ λεχθεῖ ὅτι σώζεται καὶ λανθάνει τουλάχιστον ἓνα αὐτόγραφο τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ». Ἦδη ἀπὸ τὸ 1952 εἶχε δημοσιευτεῖ ἡ ἀκόλουθη περιγραφὴ τοῦ ὑπ' ἀρ. 18 χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σχολῆς Δημητσάνης :

Χαρτ. Διαστ. 0,172×0,113. Λιδὸν 1Θ' Φ. 127.

Ἄ δ ἡ λ ο υ, Βιβλίον περὶ μουσικῆς. Ἐν ἀρχῇ (φ. 1-15, 19β-28) προτάσσεται «ἀφῆγησις προεισοδιώδης περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς μουσικῆς» καὶ (φ. 15β - 19α) «κατάλογος τῶν διδασκάλων καὶ μελωδῶν, καταστρωθεὶς ὑπὸ Κυρίλλου ἐπισκόπου Τήνου». Ἀπὸ φ. 29α μουσικῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς βιβλία, κεφάλαια καὶ παράγραφοι, μετὰ γυμνασμάτων μουσικῶν, σχημάτων καὶ πινάκων

Φ. 127α : Γέγραπτο χεῖρὶ βίβλος, ἀρχιμανδρίτου χρυσάνθου ὁγδ' ἐς χοῦσιν ἢ Γρηγορίου αἰοῖς Σεπτεμβρίου βα.

Κωδὶξ μὲ καλαισθησίαν καὶ μεγίστην ἐπιμέλειαν γεγραμμένος. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου ἐκ τῶν προλεγομένων αὐτοῦ ἀποδείκνυται γνώστης βαθύς τοῦ θέματος, παραθέτων πλὴν τοῦ καταλόγου τῶν μουσικοδιδασκάλων οὓς ἀνέδειξεν ὁ χρόνος καὶ τὴν σχετικὴν μουσικὴν βιβλιογραφίαν (φ. 19β). Ἐν φ. 12β ἡ ὑποσημείωσις δι' ἄλλης χειρὸς : ἀρμονικὰ στοιχεῖα καὶ περὶ ρυθμῶν πραγματεῖαι ἐξεδόθησαν

6. Τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ αὐτόγραφα τοῦ Χρυσάνθου εἶναι : ἓνα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Παρισιῦ, ἀρ. χφ 1047, Εἰρμολόγιον Σύνομο τοῦ Πέτρου Βυζαντίου, ἔτος 1807 (Α. Gastoué, *Catalogue des manuscrits de musique byzantine de la Bibliothèque Nationale de Paris*, Παρίσι 1907, σ. 91 ἀρ. 68

καὶ αὐτοψία) καὶ δύο στὴ Βιβλιοθήκῃ Ψάχου, Εἰρμολόγιον Πέτρου Πελοποννησίου, ἔτος 1811, καὶ Δοξαστάριον Πέτρου Πελοποννησίου καὶ Ἰακώβου πρωτοψάλτου, ἔτος 1812 (Κ. Α. Ψάχος, *Ἡ παρασημαντικὴ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς*, Ἀθ. 1917, σ. 47 σημ. 54' καὶ αὐτοψία).

Ι. Οί σ. XXX-XXXI από τὸ αὐτόγραφο τοῦ Χρυσάνθου, Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀλαφρητικοῦ καπυλόγου Κυρίλλου τοῦ Μαριμαρηνού. Ἀντιστοιχοῦν πρὸς τίς σ. XXXIII - XXXV τοῦ ἐντύπου.

ὕπὸ Ι. Μεουρσίου ἐν Λουγδούνῳ, εἰς 4ον 1616 καὶ ὑπὸ Μάργκον Μεϊ-
βομίον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν, Συγγραφεῖς μουσικοὶ ἀρχαῖοι, ἐν Ἀμστε-
λοδάμῳ 1654, εἰς 4ον.

Ἡ βυρσίνη στάχως, φέρουσα εἰς τὸ νῶτον χρυσᾶ κοσμήματα,
διατηρεῖται καλῶς ⁷.

Οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν περιγραφὴ αὐτὴ ἦταν φανερές : α) Ἡ δια-
βεβαίωση τοῦ βιβλιογραφικοῦ ὅτι γέγραπτο χειρὶ ἀρχιμανδρίτου Χρυ-
σάνθου, β) ἡ μνεία ὅφρ' ἐς χρῆσιν ἢ Γρηγορίου γ) ἡ εὐγλωττὴ χρονία
αἰς' [1816], δ) ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς τίτλους, ὅπως «ἀφήγησις προει-
σοδιώδης περὶ ἀρχῆς καὶ προσόδου τῆς μουσικῆς», «μουσικῆς θεωρητι-
κῆς καὶ πρακτικῆς βιβλία, κεφάλαια, κλπ.», ὅλα αὐτὰ ἔδειχναν καθαρὰ
ὅτι ἴσως ἐπρόκειτο γιὰ αὐτόγραφο τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ» τοῦ
Χρυσάνθου. Πράγματι, ὁ ἐπιτόπιος ἔλεγχος στὴ Βιβλιοθήκῃ Δημητσά-
νας (Μάρτιος 1969) ἐβεβαίωσε ὁριστικὰ τὴν εἰκασία ⁸.

Ἡ ὑπαρξὴ αὐτογράφου ἐνὸς βιβλίου τόσον σημαντικοῦ γιὰ τὴν κα-
θόλου ἱστορίᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς θεωρίας καὶ πράξης ἀπο-
τελεῖ ἀναμφισβήτητα πολὺτιμο ἱστορικὸ δεδομένο. Πολὺ περισσότερο,
ὅταν πρόκειται γιὰ βιβλίο ποὺ ἔχει ἐπιμεληθεῖ ἄλλος ἐκδότης. Ἀπὸ τὴν
ἀποψὲ αὐτὴ ἀποκτᾷ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὸ ἐν-
τυπο καὶ τὸ αὐτόγραφο. Καταρχήν, ἀναλυτικὰ καὶ κατὰ σειράν, τὰ πε-
ριεχόμενα τοῦ χειρογράφου ἔχουν ὡς ἐξῆς (ἡ ἀρχικὴ ἀρίθμηση τοῦ συγ-
γραφέα κατὰ σελίδες, λατινικὴ στὸ πρῶτο μέρος, ἀραβικὴ στὸ δεῦτερο):
(Σελ. I-LIII) Ἀφήγησις προεισοδιώδης περὶ ἀρχῆς καὶ προσόδου τῆς
μουσικῆς.

(Σελ. LIV - LVI) Πῶς προσιτέον τῇ μουσικῇ.

(Σελ. 1 - 205) Μουσικῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς [βιβλία Α' - Δ'.]

(Σελ. 206 - 15) Ἐνταῦθα παρατίθενται, ἀπὸ ἡρωτήθησαν οἱ τῆς ἡμε-
τέρας μουσικῆς σχολῆς μαθηταὶ ἐπὶ τῆς ἐν τῷ Πατριαρχεῖῳ γενομένης
συνοδικῆς ἀνακοίνσεως τοῦ ἡμετέρου τῆς μουσικῆς συστήματος κατὰ τὸ
ἡμετέρον ἔτος.

7. Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος, Κατά-
λογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς
Βιβλιοθήκης τῆς Σχολῆς Δημητσά-
νης, «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπου-
δῶν» 22 (1952) 200 - 01.

8. Ὁ ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νὰ
παραβάλει τὸν ὑπὸ τοῦ Α. Gastoué,
Catalogue des manuscrits de mu-

sique byzantine, ὁ.π., δημοσιεύ-
μενο πίνακα ἀρ. VII ἀπὸ τὸ αὐτό-
γραφο τοῦ Χρυσάνθου (ἡ χρονία ἐκεῖ
1830 λάθος, ἀντὶ τοῦ ὁρθοῦ 1807)
μὲ αὐτοὺς ποὺ δίνονται ἐδῶ, ἀρ. I
καὶ II, ὅπου πιστοποιεῖται, ἐκτὸς τῶν
ἄλλων, καὶ ἡ ταυτότητα τοῦ γραφικοῦ
χαρακτήρα.

(Σελ. 215) *Γέγραπτο χειρὶ βίβλος ἀρχιμανδρίτου/Χρυσάνθου ὁφρ' ἐς χοῦσιν ἢ Γρηγορίου / ,αωις' Σεπτεμβρίου βα.*

Ὅπως γίνεται ἀμέσως φανερό, ἡ ὁμοιότητα τοῦ αὐτογράφου μὲ τὸ ἔντυπο δὲν εἶναι ἀπόλυτη. Πρῶτον, ὑπάρχει ἐμφανὲς διαφορά στὴν ὅλη δομὴ καὶ τὴ διάταξη τῆς ὕλης. Δηλαδή, τὸ Α' μέρος, τὸ ἱστορικό, ἐπιτάσσεται στὴν ἐκδοση. Γιαυτὸ καὶ ὁ εἰδικὸς χαρακτηρησμός τοῦ χφ «προεισοδιώδης» ἐγκαταλείφθηκε στὸ ἔντυπο ὡς ἀνακλόουθος πλέον. Ἀπεναντίας, τὸ Β' μέρος, τὸ καθαρὰ θεωρητικὸ ἔγινε τώρα πρῶτο. Ἐνα δεῦτερο στοιχεῖο οὐσιαστικῆς διαφορᾶς εἶναι ὅτι στὸ χειρόγραφο ἐπισημαίνονται δυὸ καίριες παραλείψεις. Πρόκειται γιὰ τὶς σελίδες τοῦ ἐντύπου 63 - 93, δηλαδή τὰ κεφάλ. ε-ιε' τοῦ Β' βιβλίου, καὶ τὶς σελ. 174 - 222, δηλαδή ὁλόκληρο τὸ Ε' βιβλίο, κεφάλ. α'-ζ'. Ὡστόσο καὶ γιὰ τὶς δυὸ αὐτὲς παραλείψεις σημειώνεται στὸ χειρόγραφο : γιὰ τὴν πρώτη «ἔπεται κεφάλ. ε' περὶ ρυθμοῦ [...] κεφάλ. ιγ' περὶ χειρονομίας. Ταῦτα τὰ κεφάλαια οὐκ ἐγράφησαν ἐν ταύτῃ τῇ βίβλῳ δι' αἵτησιν τοῦ κεκτημένου»⁹ (σελ. 112)· γιὰ τὴ δεύτερη «ἔπεται τὸ περὶ μελοποιίας κεφάλαιον ὃ οὐκ ἐγράφη ἐνταῦθα» (σελ. 205). Ἀντίθετα, οἱ ἐρωταποκρίσεις τῶν σελ. 206 - 15 τοῦ αὐτογράφου δὲν ὑπάρχουν στὴν ἐκδοση¹⁰.

Πέρα ὥστόσο ἀπὸ τὶς διαφορὰς αὐτὲς στὴ γενικὴ διάταξη τῆς ὕλης, ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ ὀρισμένες ἄλλες στὴν ἐπιμέρους διατύπωση τῶν κεφαλαίων. Καταρχήν, πολλὰ σημεῖα στὴν ἐκδοση ἀναπτύσσονται ἀναλυτικότερα ἀπ' ὅ,τι στὸ χειρόγραφο, ἄλλοτε πάλι μερικὲς σημειώσεις στὸ χειρόγραφο ἐντάσσονται κανονικὰ στὸ ἔντυπο κείμενο, ἐνῶ ἄλλοι προστίθενται νέες, συμπτύσσονται ἢ ἀντιμετατίθενται κεφάλαια καὶ γενικὰ παρουσιάζεται σὲ πολλὰ μιὰ ἀπλούστερη γλωσσικὴ διατύπωση. Εἰδικότερα, στὸ Β' μέρος, τὸ ἱστορικό, προστίθενται στὸν ἀλφαβητικὸ κατάλογο τῶν συνθετῶν ὀνόματα ἢ λεπτομέρειες ποὺ τὶς ἀγνοεῖ τὸ χειρόγραφο, ἐνῶ τὸ ἀντίστροφο συμβαίνει σπανιότερα. Ἐν τούτοις, τὰ ἐπιπλέον τοῦ χειρογράφου εἶναι σὲ μερικὲς περιπτώσεις πάρα πολὺ χρήσιμα. Τὸ σημαντικότερο εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀνάληψη τῆς πρωτοψαλτείας ἀπὸ τὸν Παναγιώτη τὸν Χαλάτζογλου,

9. «[...] δι' αἵτησιν τοῦ κεκτημένου», ἐννοεῖ τοῦ Γρηγορίου.

10. Οἱ ἐρωταποκρίσεις αὐτὲς εἶναι δημοσιευμένες ὑπὸ τύπον ἐπιστολῆς τοῦ Χρυσάνθου πρὸς τὸν Μανουὴλ Βερνάρδον τὸν ἐκ Κρήτης, μὲ χρονία

1816, στὸν «Λόγιο Ἑρμῇ», ἔτ. 1817, σ. 431 - 33. Ἀναδημοσιευμένες ἐπίσης στὰ περιοδικὰ «Φόρμιγγ», Β' 17 - 18 (15 - 31 Ἰαν. 1904) 7β- 7γ καὶ «Ἐκκλησ. Ἀλήθεια» 24 (1904) 34 - 36.

ό όποϊος, καθώς σημειώνει τὸ χειρόγραφο (σελ. XLIV) «εἰσεδέχθη πρωτοψάλτης ὑπὸ Παΐσιου πατριάρχου τοῦ ἀπὸ Νικομηδείας ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ». Δεδομένου ὅτι ὁ Παῖσιος πατριάρχευσε στὰ χρόνια 1721 - 1726, πρέπει τώρα πιά νά θεωρήσωμε ὡς μέγιστο δυνατὸ ἔθριο γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς πρωτοψαλτείας ἀπὸ τὸν Χαλάτζογλου τὸ ἔτος 1726 ἀντὶ τοῦ 1728 ποῦ ἦταν μέχρι σήμερα γνωστό¹¹.

Ὡστόσο, τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τοῦ αὐτογράφου εἶναι ὅτι προωθοῦνται δύο βασικά ζητήματα : ὁ χρόνος συγγραφῆς καὶ ἡ πατρότητα τοῦ ἔργου. Μέχρι σήμερα, ἡ μόνη δυνατὴ χρονολόγηση γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ» ἦταν ἡ ἀόριστη ἔνταξη πρὸ τοῦ 1819¹². Καὶ τοῦτο, γιὰτὶ ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης σημειώνει στὸν Πρόλογο ὅτι «τὸ σύγγραμμά τοῦτο ἔλαβα πρὸ ἐτῶν δώδεκα [δηλαδὴ τὸ 1820] μαθητεύων εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὸν ρηθέντα ἐλλόγιμον συγγραφέα του καὶ σεβάσμιόν μου καθηγητήν». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι, στὴν ἀναγραφὴ τῶν συνθετῶν καὶ τῶν δασκάλων ὁ μὲν Γρηγόριος μνημονεύεται στὸ ἔντυπο ὡς «ὁ νῦν λαμπαδάριος» (σελ. XXXV), ὁ δὲ Μανουὴλ ὡς «ὁ νῦν πρωτοψάλτης» (σελ. XXXIX). Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸν Μανουὴλ διαδέχθηκε στὴν πρωτοψαλτεία ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος τὸν Ἰούνιο τοῦ 1819. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ χρονία ποῦ μέχρι στιγμῆς μπορούσε νά θεωρηθῇ ἔμμεσα ὡς τὸ *terminus ante quem* γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ». Τώρα τὸ αὐτόγραφο μειώνει τὸ ἔθριο αὐτὸ στὸ 1816. Ἄν ὅμως ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε τὸ 1814, ὅτι τὸ σωζόμενο αὐτόγραφο εἶναι στὴν πραγματικότητά ἀντίγραφο γιὰ νά χρησιμεύσει στίς διδασκτικὰς ἀνάγκες τοῦ Γρηγορίου, καὶ ὅτι ἡ διδασκαλία στὴ νεοϊδρυθεῖσα τότε (1815) μουσικὴ Σχολὴ προϋποθέτει ἀσφαλῶς τὴν ἄρτια συγκρότηση τοῦ νέου θεωρητικοῦ συστήματος, τότε δὲν εἶναι δύσκολο νά τοποθετήσῃ κανεὶς τὴ συγγραφή τοῦ ἔργου στὰ χρόνια 1814 - 1815 ἢ ἀκόμη καὶ λίγο ἐνωρίτερα, στὰ 1813 - 1814. Πάντως ἡ μνεία τῆς λαμπαδαρίας τοῦ Γρηγορίου μπορεῖ νά ὀρίσει ὡς ἐλάχιστο *terminus post quem* τὸ 1811,

11. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Α' Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομέστικοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (1453 - 1821)* («Μνημοσύνη» 2 (1968-69) 74 - 75 = Chr. Patrinelis, *Protopsaltae, Lampadarii, and Domestikoi of the*

Great Church during the Byzantine Period (1453 - 1821), «Studies in Eastern Chant» 3 (1973) 152 - 53.

12. Ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, *Πρωτοψάλται*, ὅ.π., σ. 66, τὸ θεωρεῖ ἀπεναντίας «γραφὲν τὸ 1818/1819» [καὶ στὸ ἀγγλικὸ κείμενο, σ. 143].

ἀν ὑποθεθεῖ ὅτι ὁ Χρῦσανθος εἶχε καταπιασθεῖ μὲ τὴ σύνθεση τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ» πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τοῦ νέου συστήματος, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ βέβαια κανεὶς νὰ ἀποκλείσει ¹³.

Τὸ ἄλλο ζήτημα, δηλαδὴ τῆς πατρότητας τοῦ ἔργου, δὲν εἶχε τεθεῖ ποτέ, οὔτε φυσικὰ καὶ σήμερα τίθεται. Ὡστόσο, πρώτη φορὰ γίνεται γνωστὸ ὅτι ὑπάρχει ἓνα τμῆμα παρέμβλητο. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀλφάβητικό κατάλογο «τῶν διδασκάλων καὶ μελωδῶν» ποὺ ἐνσωματώνεται στὸ Β' μέρος τοῦ ἔργου (σελ. XXXIII - XLII). Στὴν πραγματικότητά εἶναι κατάλογος τοῦ ἐπισκόπου πρώην Τήνου Κυρίλλου τοῦ Μαρμαρηνοῦ ¹⁴. Στὸ αὐτόγραφο τοῦ Χρυσάνθου (σελ. XXIX) προτάσσεται τοῦ Καταλόγου ἡ ἀκόλουθη ἐνδειξη: Ἀπὸ ταύτης οὖν τῆς ἐποχῆς [ἀπὸ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ] ἕως εἰς τοὺς ἐδικοὺς μας χρόνους ὅσους διδασκάλους μελωδοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἀνέδειξεν ὁ χρόνος, ἰδοὺ κατ' ἀλφάβητον ὀνομαστὶ καταλέγονται. Ὁ δὲ κατάλογος οὗτος κατεστρώθη ὑπὸ Κυρίλλον ἐπισκόπου Τήνου, ἐπὶ Ἰωάννου πρωτοψάλτου. Ἐπίσης, στὸ στοιχεῖο Κ, ὅταν μνημονεύεται ὁ ἴδιος ὁ Κύριλλος (σελ. XXXV), ὑποσημειώνεται ἀπὸ τὸν Χρῦσανθο: Οὗτος ἐποίησε καὶ τοῦτον τὸν κατάλογον τῶν διδασκάλων τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ρητὲς μαρτυρίες ἔχουν ἀφαιρεθεῖ στὸ ἔντυπο, ἴσως ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ ἐκδότη. Πάντως στὸν Κύριλλο φαίνεται νὰ ἀνήκει μόνον ἡ ψιλὴ ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων, οἱ ὑπόλοιπες πληροφορίες εἶναι τοῦ Χρῦσανθου. Γιαυτὸ ἀσφαλῶς στὸ ἔντυπο καταχωρίζονται σὲ ὑποσημειώσεις (στὸ χειρόγραφο ἀπεναντίας εἶναι ἐνσωματωμένες στὸ κύριο κείμενο). Ἡ διευκρίνηση αὐτή, χρήσιμη γενικότερα γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, δὲν μπορεῖ νὰ μειώσει φυσικὰ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Χρῦσανθου. Ἡ αὐτόγραφη δῆλωση δείχνει ἀντίθετα ὅτι ἡ παράλειψη στὸ

13. Τὸ 1811 θεωρεῖται μέχρι στιγμῆς τὸ κατώτερο γνωστὸ ὄριο γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς λαμπραδρίας ἀπὸ τὸν Γρηγόριο (Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής, *Μουσικὰ χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, Ἀθ. 1975, σ. 217 καὶ 282). Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ σωζόμενη μαρτυρία, ὅτι ὁ Χρῦσανθος ἔγραψε τὸ «Μέγα Θεωρητικόν» «καθ' ὁδὸν γίναν τοῦ ἀειμνήστου Κωνσταντοῦ πατριάρχου» (Θ. Μ. Ἀριστοκλέους, *Κωνσταντῖον Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου βιογραφία*, Κπολη 1866,

σ. 61) καὶ ἡ ἄλλη μαρτυρία τοῦ ἴδιου (αὐτ. σ. 6) ὅτι ὁ Χρῦσανθος βρισκόταν μαζί μὲ τὸν Κωνσταντῖο στὴ νῆσο Ἀντιγόνῃ τοῦ Βοσπόρου τὸ καλοκαίρι τοῦ 1811.

14. Κύριλλος πρώην Τήνου καὶ κατόπιν Γάνου καὶ Χώρας ὁ Μαρμαρηνός. Ζεῖ κυρίως στὸ α' μιστὸ τοῦ 18ου αἰ. Ὅρισμένα στοιχεῖα γι' αὐτὸν βλ. Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμῆ, *Μουσικὰ χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, ὁ.π., σ. 148 καὶ 338-39.

έντυπο όφείλεται μάλλον στόν ζήλο τοῦ εκδότη Παναγιώτη Γ. Πελοπίδη.

Τὸ «Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς» τοῦ Χρυσάνθου ἀποτελεῖ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἓνα ἰσχυρὸ τεκμήριο γιὰ τὶς γενικότερες ἐπιδόσεις τοῦ ἐλληνισμοῦ στὰ ἀμέσως προεπαναστατικὰ χρόνια. Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ βιβλίον μνημειῶδες καὶ κλασικὸ στὸ εἶδος του. Ἡ αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ του συγκρότηση, ἡ ἰσορροπία στὴ δομὴ καὶ τὴ σύνθεση, ἐπίσης ἡ βαθιὰ καὶ εὐμέθοδον γνώση τοῦ θέματος, προπάντων ἡ ὁλοκληρωμένη σύλληψις τοῦ ἐπαναστατικοῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ του νέου μουσικοῦ συστήματος, ὅλα αὐτὰ ἐξακολουθοῦν νὰ κάνουν τὸ ἔργο μοναδικὸ καὶ πάντα ἐπίκαιρο. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, ἡ ἐπισήμανση ἑνὸς αὐτογράφου του, καὶ μάλιστα διαφορετικοῦ ἐν μέρει ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἐκδοτικὴ μορφή, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς χρήσιμος ἐπιστημονικὸ δεδομένο. Πολὺ περισσότερον σήμερα ποὺ ἡ σπάνια ἐκδοσις τοῦ 1832 μπορεῖ νὰ εἶναι εὐρύτερα προσιτὴ χάρις στὴν πρόσφατη φωτομηχανικὴ τῆς ἐπανέκδοσης.

Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμῆς